

BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL: ORBÁNC 'ERYSIPELAS'

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Betegségneveink történetével foglalkozva anyaggyűjtés közben merült fel bennem a gondolat, hogy az *orbánc* 'erysipelas' szónak a TESz. által közölt magyarázatai nem állják meg helyüket. Úgy éreztem, hogy valamiképpen összefüggés van az *orvos* 'Arzt' szó és az említett betegségnév között. Előérzetemet két mű is megerősítette. HADROVICS LÁSZLÓnak az *orbánc* eredetéről szóló tanulmánya (Szavak és szólások. NytudÉrt. 88. 106—7) igazolta, hogy az eddigi szófejtések elhibáztak; PAIS DEZSŐ A táltos meg az orvos című cikke (Ósv. 73—108) pedig támogatta feltevésem helyességét. Jelen munkámban előérzetem valószínűségét bizonyítom, miközben ösvallásunk egynéhány kérdését is érintem.

A TESz. az *orbánc* 'erysipelas' szó eredetét magyarázva három véleményt állít egymás mellé. Az első pontban a következőket állapítja meg: „Az *Urban* 'szent Orban' szláv kicsinyítő képzős származéka ... A magyarba a szlovénből vagy a kaj-horvátból került.” (II: 1087). A szótár lényegében itt KNEZSA (SzJSSz. 363) megállapításait summázza, de annak egy igen fontos megállapítása nélkül. KNEZSA a szócikk végén ezt írja: „A származtatásnak azonban van egy gyengéje: a szláv szavak csak délnyugaton: a szlovénben és a kaj-horvátban, a magyar szó pedig csak keleten van elterjedve.” A második magyarázat szerint a szó bolgár eredetű, és a blg. *ѣрбанецъ* 'nagy tűz' családjába tartozik. Ez a szófejtési kísérlet ROGER BERNARD francia szlavista nevéhez fűződik (ld. KISS LAJOS: Etimológiai és szótörténeti jegyzetek. 181—2), s az ő gondolatmenetét viszi tovább KISS LAJOS, amikor így ír „Ha BERNARD eredetmagyarázatából kiindulva mégis megkíséreljük a magyar orbánc közvetlen forrásának megállapítását, úgy elsősorban a román nyelv jön számításba ... Elvileg tehát nincs akadálya annak, hogy a román szót a bolgárból, a magyart pedig a románból származtassuk. Ez esetben a szlovénbe és a kaj-horvátba alkalmasint a magyarból került át a szó.” A származtatási sor tehát ez lenne: blg. *ѣрбанецъ* > rom. *orbant* > magyar: *orbánc*. Látszatra elfogadható etimológia, de maga KISS LAJOS is megjegyzi: „Mindent összevetve BERNARD etimológiája figyelmet érdemel, noha a magyar adatoknál régebbieket ez a magyarázat sem tud egyetlen idegen nyelvből sem felmutatni.” A TESz. által harmadikként közölt lehetőség — „Mint hogy a szó a magyarból mutatható ki legkorábban, nem lehetetlen, hogy a környező nyelvek viszonylatában a magyar volt az átadó. A magyarból azonban a szó nem etimologizálható.” — kétségesse teszi az első két elméletet, s szavunkat a bizonytalan eredetűek körébe utalja.

Legutóbb HADROVICS LÁSZLÓ foglalkozott a szó eredetével (NytudÉrt. 88. 106—7). Cikkét így kezdi: „E szavunk eredetének eddigi magyarázata egyik tipikus példája a pusztá összecsendésre alapított etimologizálásnak. Hangzásában hasonlít az *Orbán*, lat. *Urbanus* személynévhez, tehát összekapcsolták vele ...” HADROVICS a továbbiakban a németből próbálja eredeztetni szavunkat, s a következő etimoló-

giát adja: német *Elfantssucht* (nyj-i. *olfant*) > magyar **olbanc* > magyar **orbánc*. Az elsőként idézett megállapítással teljesen egyetértek, de a szó németből való származtatását nem tudom elfogadni. Egyrészt hangtanilag bonyolultnak tartom, másrészt pedig a jelentkezéstani magyarázattal vitatkozom. A szerző régi szótárak értelmezéseire hivatkozva állapítja meg, hogy a szó a magyarban eredetileg 'elephantiasis' jelentésű volt. Ezt elfogadhatjuk, de csak úgy, ha figyelembe vesszük, hogy CALEPINUSnál „*elephantia — Bőr poklosság*”; Hadrovics pedig MOLNÁR ALBERT szótárának adattára hivatkozik. Egy korábbi cikkemben (Népr. és Nytud. XVII—XVIII. 265—9) már bebizonyítottam, hogy a XV—XVI. században az *elefántkórban* szenvedőt *bőrpoklosnak* nevezték. Betegségneveink történetét figyelembe véve pedig azt látjuk, hogy a XVIII. századra a fekélyes betegségek nevei az orvosi ismeretek bővülésének s a kezdetleges magyar nyelvű orvosi terminológia kialakulásának hatására keverednek. Így szerepelhet tehát az ez időből származó szótárakban az *elephatiasis* magyar neveként az *orbánc*. A szó későbbi jelentéseire nézve HADROVICS a következőket állapítja meg: „... (az OrvK.) egyszer azt írja róla, hogy nem sebesedik ki, más helyen pedig a *folyosóval* azonosítja. ... A másik tanulság, hogy az *orbáncot* kezdetben nem azonosítják a *szent Antal tüze*vel. S végül, hogy többféle latin betegséget fordítanak vele.” (NytudÉrt. 88. 107).

Véleményem szerint a fenti származtatások egyike sem állja meg a helyét, mert mindegyik külső átvételnek tartja. Helyesebb és járhatóbb út az, amelyik a TESz. harmadikként említett véleményéhez kapcsolódik, s szavunkat a magyarból próbálja magyarázni. Úgy vélem, a célhoz talán ezen az úton juthatunk el leghamarabb.

Az eddigi szófejtések legnagyobb gyengéje az volt, hogy az *orbánc* elnevezést az *Orbán* személynévhez kapcsolták. A legfőbb érv az, hogy szavunk szinonimája a *szent Antal tüze* elnevezés. Etimológiai szótárunk kétszer is hivatkozik erre, egyszer úgy, mint ami valószínűsítheti a *szent Orbánnal* való kapcsolatot, másodszer pedig BERNARD eredetmagyarázatának alapjaként: *ti. nagy tűz — szent Antal tüze*. Perdöntő bizonyítékul a TESz. a XVI. századi orvosi könyvből idézi egy fejezet címét: „*Orbanczrol es Szent Antal twzerél*.” (Most csak annyit: a későbbiekben látni fogjuk, az OrvK. két betegségről ír abban a bizonyos fejezetben.)

A két betegségelnevezés összekapcsolhatóságát magyarázhatja az is, hogy mai orvosi nyelvünkben valóban így áll: „*Erysipelas: orbánc, szent Antal tüze*: a bőr mindhárom rétegének pyogen eredetű... betegsége”. (OrvLex. II., 191). De ha a mai orvosi nyelvünk tényeit vetítjük át a XVI. századra, sőt még korábbra, nagy hibát követünk el. Régi betegségelnevezéseket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a fekélyes bőrbetegségek szinte mindegyike önálló névvel rendelkezett a XV.—XVI. században. Akkori feljegyzések, szótárak, orvosi könyvek tanúsítják ezt. Feltételezhetően más betetséget jelölt az *orbánc* elnevezés, és mást a *szent Antal tüze*. (Bár kapcsolatuk nem zárható ki;) Az alábbiakban ezt a kérdést vizsgálom.

Először nézzük meg, kapcsolatba hozható-e az *orbánc* elnevezés az *Orbán* személynévvel, s a *szent Antal tüze*nek mi köze van az *Antal* névhez. A leghelyesebb, ha a néphagyományhoz fordulunk a válaszáért.

Szent Orbán napja május 25-e; Orbán a szőlősgazdák, kádárok, kocsmárosok védőszentje. Névünnepéhez számos hagyomány fűződik, de nem található egyetlen betegség sem, amelyik az Orbán napi tilalmak megsértésével lenne kapcsolatos.

Orbán napjához fűződő népszokásoknak az az alapja, hogy május végén már általában jó idő van, nem kell fagytól, nagy hidegtől tartani, tehát a szőlőt nem fenyegeti a lefagyás veszélye. Ha valóban jó idő van május 25-én, akkor a *szent szobrárt* borral köszöntik; ha viszont hideg, esős az idő, *szobrárt* megszegyenítik. „Megünneplésére első adatunk — írja BÁLINT SÁNDOR (Népünk ünnepei 249) — a XVII.

századból van. Komáromi Csipkés György említi, hogy Orbán napján körülhordozák a szent „faképet”, de csak akkor, ha tiszta idő van; ha esik, akkor meghempergetik a sárban. Zala megyében május 25-én „kiseprőzik” Orbánt a házból, s így kiáltanak fel: „Na, gyerekek, Orbánt kiseprőztem, nem lesz többé hideg!”. Néphagyományunk tehát nem tartja betegségokozónak Orbánt.

Június 13-ához, Antal napjához már jóval több babonás szokás fűződik. Ez a nap „Asszonyi dologtító nap a sütésre, főleg a kenyérsütésre, tűztító és tüzelető nap; régebben az előtte való este a kisbíró házról házra járva minden tüzet eloltatott, csak hajnalban dörzsölt „újtűzzel” volt szabad a konyhában tüzet gerjeszteni” (Msg.Népr. II., 278). Szent Antal napját „...a régivágású parasztság piros betűs ünnepként ülte meg. Ezen a napon nem jó dohányföldéken dolgozni, szőlőhegybe lépni még a gazdának sem ... Nem jó lisztbe nyúlni sem, mert aki belenyúl, azt kiveri a szentantal tüze” (Szeg. Sz. II., 483.)

Szent Antal egyébként egyike volt és maradt a legnépszerűbb szenteknek hazánkban. Népünnepéhez kapcsolódó szokásokban azonban sajátos kettősséggel találkozunk. Pádúai szent Antal, a „csudatevő” az ellopott és elvesztett dolgok visszaszerzője, a kívánságok teljesítője a néphagyományban összekeveredett Remete szent Antal alakjával, aki a gyulladási betegek védőszentje volt. A szent Antal tüze betegségnevét ez utóbbihoz kapcsolható. A betegséget az anyarozszal kevert gabona okozza, s ezt szent Antal betegápolóinak rendje, az antonita rend úgy gyógyította, hogy anyarozstól megtisztított gabonát, s ebből sült kenyeret adott a népnek. „A két szent nevének egyezésével és a napi képzetek keveredésével magyarázható, hogy Szeged-Alsóvároson pádúai Szent Antal napján nem nyúlnak lisztbe, mert különben Szent Antal tüze kiverné őket” (BÁLINT SÁNDOR: Népünk ünnepei 265).

Milyen betegség is a *szent Antal tüze*? A nép így jellemzi: „Az én anygomat szent Antal — uty szoktuk mondani — szent Antal tüze bélepte, hogy egész feje megdagadot, szémeji, ugy egész képje, hogy akkora vót nagy vót, mint egy naty tők ... akkor vót mégégy asszon, ki tudott olvasni szent Antal tüzitől, hát olvasott, s akkor így megjött. De az egész izé az egész lemént a bőr a képiról, s még e haja és a fejről ... (HEGEDŰS: Moldvai csángó beszélgetések 149—50).

Az *orbánc* jellemzésénél nem ily bőbeszédű a nép, legalábbis használható anyagot nem találtam. Így az OrvK.-ból idézem a következőket: „Mýkor ež Nyawalya ký wth, reketes és valamý hewfegh až vthan foglalýa el až Embérth, es mýkor až Labban megýen, až Cýomb kéžýnek dagadafatul vezžen eredetèth” (OrvK. 539).

Az adatokból látható, hogy a *szent Antal tüze* a fejen üt ki, az *orbánc* pedig a végtagokon.

Segít problémánk megoldásában az is, ha szemügyre vesszük a népi gyógymódokat.

A nép a *szent Antal tüzet* az ún. védőszentes gyógyítással kezeli. Esetünkben ez keveredik a kezdetleges analógia módszerével. Ennek lényege, hogy a szent nevét viselő ember működjek közre a gyógyításban, s mivel tüzről van szó, tűzzel kell kezelni. Kiskundorozsmán ez így történt: „Rájtám ... vót a szentántáltüze. Éggy Antál nevű ember kovát, a két kovát csiszoltá össze, es az oján szikrákát hánt, közben ő válámi imát mondott, es ákkor utánná ... ákkor piroskukoricával es úrnápi száráz piros rózsálevéllel még lét füstölve es rozslisztes zacskóval bē lét kötve, es az el is múlott” (Népr. és Nytud. XVII—XVIII. 274). Heves megyében „fölfüstölik a szent Antal tüzeben szenvedőt, es három férfi ráugat” (Népünk ünnepei 264). Az *orbánc* hasonló gyógyításáról — hogy egy Orbán nevű ember vesz részt benne — nem tud néphagyományunk. Az orbáncost vagy vörös ronggyal „kenegetik”, vagy kutyaszórt kötnek rá, s így hártják el a rontást.

A gyógmódok arra utalnak, hogy nincs meg az a kapcsolat az *orbánc* nevű betegség és az *Orbán* személynév között, mint ami kimutatható a *szent Antal* tüze elnevezés és az *Antal* név között.

A két betegségelnevezés keveredésének okát abban látom, hogy a nép — orvosi ismeretei miatt is — egy-egy, a tünetekben hasonló betegség nevét összekeverte. Így fordulhat elő, hogy ma a nép a *szent Antal tüze* elnevezéssel illeti az *erysipelast*, a *furunculust* s a *folyosót* (v. ö. Ethn. XLVIII., 144). A felsorolás azt is mutatja, ha a mai állapotot vetítjük vissza a múltba, akkor a fentiek mindegyikét az *orbánc* szinonimájaként fogadhatnánk el. Ez pedig nem így van. Az OrvK. tanúsága szerint a XVI. században mindegyiknek külön neve volt. A tudós szerző hangsúlyozza is eltérő voltukat pl. a *farkaséb* leírásakor: „... a3 S3enth Antal Tw3e lathatoul es hertelen wth k3, De a3 Farkas Seb la3fan, fok 3deigh es lathatatlanul wth k3 ...” (543).

Visszatérve az *orbánc* — *szent Antal tüze* párhoz, nézzük meg, milyen betegséget jelöltek a XVI—XVIII. században. Ki tudjuk-e mutatni, hogy akkor két betegséget neveztek velük? Vessük tekintetünket a szótárakra! *Orbán*c: MA.: elephantiasis; vel scabiei lepraevae species affecta plerumque membra infestans et cutem circa vulnera subalbicanibus macules deformans (NySz.); PPB.: gutta rosacea, erysipelas, rotes weinblatterangesicht; MAJOR: Szót.: terjedő kelés, herpes” (NySz.). A *szent Antal tüze* elnevezés a következő betegségek magyar neve volt: C.: pusula; MA.: ignis sacer, erysipelas; PPB.: St. Antoniofeur; PPB.: ignis sacer, zoster. (Az adatok a NySz-ból valók.)

Bár az adatok keveredésre utalnak, megállapíthatjuk, hogy a két elnevezés két betegség neve volt. Mondhatjuk ezt akkor is, ha MA. adatait vesszük szemügyre. — HADROVICS erre hivatkozik — mert jóllehet szótárában a *szent Antal tüze* ’erysipelas’, de az *orbánc* elnevezés nem azt jelenti; nem szinonimák ott sem.

Kétségeinket eloszlatja a már többször idézett XVI. századi orvosi könyv. Szerzője — aki a kor nagy tudású, alaposan képzett orvosa volt — így ír: „*Orbán3-rol es S3enth Antal Tw3er3el. A3 Orbán3 es a3 S3enth Antal Tw3e m3nd3ny3k f3l3tt3b valo Eges, k3 a3 T3ltn3k f3ll3 re3ere 3tt3t3k k3 ... A3 egg3k la3su, k3 ch3ak hogy Eg3 es v3r3s, de Seb33fwles nekwl vag3on. E3 a3 Orbán3. A3 ma33k megh seb33f3d3k. Es e3 a3 S3enth Antal Tw3e.*” (OrvK. 539). A könyv szerzője az említett betegségek gyógyítására más és más receptet ad, tehát két egymástól különböző kórnak tartja őket. Ezt egyébként a margón is jelzi: *Erysipelas (sim)plex Orban(c3)*, ill. *Sacer ignis S(3enth) Antal Tw3e*.

Levonva az eddigiekből a tanulságot, megállapíthatjuk, hogy a XVI. században — és a későbbiekben is — az *orbánc* és a *szent Antal tüze* nem rokon értelmű, hanem két — tüneteikben hasonló — fekélyes bőrbetegséget jelöltek velük.

Még egy kérdést kell tisztázni az orbánccal kapcsolatban. HADROVICS említett tanulmányában így ír: „Az *orbánc* magyar szinonimája a *folyosó*” (i. m. 107). E véleményt képviselte MAGYARY-KOSSA GYULA is: „Rendszerint *orbánc* volt a jelentése, mint a mai népnelyvben.” (OrvEml. II., 294). CALEPINUS szótárában a *folyosó* jelentése ’cancer, carcinodes’ (vö. NySz.). tehát ’rák’. Az OrvK. sem azonosítja az orbánccal: „Folyosorol: es Farkas Sebr3el. Apro Fakadekok a3 Foly3ofok Forrook k3k futnak es a3 Bwrth rag3ak es megh darabof3t3t3k. E3 pen3gh keth fele, egg3k 33ly3d, k3 ol3an m3nth ha valam3 k3leffel h3ntettek volna megh a3 Bwrth. E3 a3 foly3fo. A3 ma33k keg33tlenb, k3 rago foly3fo. E3th h3iak Farkas Sebnek ...” (OrvK. 543). Ez a két betegség áll tehát egymáshoz közel, a *folyosó* és a *farkas seb*. A szerző a margón közli a latin elnevezéseket is: „*Herpes miliar ... Foly3fo; Herpes exeden ... Vel Lupus — Farkas Seb*” (u. o.). Sőt a tudós doktor el is különíti a fenti

két betegséget az orbáncról és a szent Antal tüzetől: „*Az Farkas Seb igen hasonló az Szent Antal Twzéhöz, de azerth kézzették ennö kwlëmblegh vagyon, hogy az Szent Antal Twze lathatoul es herteleh wth ky, De az Farkas Seb laffan, sok ydeygh es lathatatlanul wth ky. Az Farkas Sebnek pattogozafy zaraok, kykbél ha megh fakadnak is, femmy genyetfegh es ruthfagh nem yw, De az Szent Antal Twzen valo fakadafok Nagyok, vara lok es Nedveffék kykbél verés genyetfegh yw ky ... Minden Folyoso lokaygh tarth de forrosagh nekwl vagyon es sok ydeigh gyogwl megh: De az Orbancz ... awagy az Szent Antal Twze nagy forrosaggal vagyon, hamar es hertelen lezén de ismeth révyd wden chyak magatul is neha megh gyogyul ... Toaba Temerdëgb es ragadob az Folyoso es az Farkas seb az Orbancznal es az Szent Antal Twzenel ...*” (OrvK. 543). Az idézet bizonyítja, a XVI. század emberének tudatában a folyosó nem volt azonos az orbáncsal.

Az eddigi tények alapján bátran mondhatjuk, hogy a XVI. században az orbánc és a szent Antal tüze elnevezés két betegség neve volt, s nem voltak szinonimák. Hogyan váltak mégis a mi korunkra azzá? A XVI. században egymás mellett élt a két, a tünetekben igen hasonló betegség az orbánc és a szent Antal tüze. Az egyik azonban súlyos, halálos kimenetelű volt, s gyógyítása szinte lehetetlennek látszott; a másik lefolyása pedig enyhébb volt. A középkorban a betegség szégyen volt, a gonosz erők hatalmának vagy az Isten büntetésének bizonyítéka, különösen akkor, ha az halállal végződött. Ezt titkolandó, megszüpítés következett be, nem azt mondták, hogy orbáncos, hanem azt, hogy szent Antal tüze van rajta. Az eufémia hatására lassan kiszorult a halálos betegséget jelölő orbánc, a nép tudatában helyét elfoglalta az eufemisztikus szándékkal használt szent Antal tüze elnevezés.

Amikor pedig az orvostudomány kiderítette azt, hogy a szent Antal tüze tulajdonképpen az orbánc egyik fajtája (a „fejen üt ki”, az orbánc pedig „az Labban megýen”), az orvosi terminológiában szinonimák lettek. (Bár a népnyelv megőrizte a szent Antal tüze elnevezés eredeti értelmét, a ’fej orbáncos gyulladása’ jelentést.

Röviden foglalkoznunk kell még a TESz. második véleményével, amely a blg. *урбалка* ’nagy tűz’ szóval rokonítja szavunkat. A bizonyítás alapja a magyar szent Antal tüze elnevezés. Szerintem az elnevezésben szereplő tűz a betegséget kísérő tünetekre utal „... az Szent Antal Twze nagy forrosaggal vagyon ...”, „... Az Szent Antal Twze egffel vagyon ...” (OrvK. 543); „Az Szw vgyan Sarga zjnw veorës ...” (i. m. 539). Hasonló elv alapján kapta a *phagaedena* a tüzes fene magyar nevet. (vö. OrvK. 549).

A TESz. által említett jelentéspárhuzam inkább tehát a szent Antal tüze elnevezés névadási indítékát mutatja meg, semmint az orbánc bolgár eredetét bizonyítja, nem is szólva a néprajzi, hagyományokbeli eltérésekről. A fentieket megerősíti néphagyományunk is, miszerint „Bácskában a várandós asszonyok testük ön Szent Antal képét hordják abban a hitben, hogy megmenekülhetnek a *belső tüztől*” (BÁLINT SÁNDOR: Népünk ünnepei 265).

Az eddigiiek alapján világos, hogy az orbánc szónak semmi köze sincs az Orbán személynévhez, így kaj-horvát illetve bolgár eredete elvethető, jelentéstani megfontolások miatt is.

Véleményem szerint az orbánc és az orvos szó közeli rokonságban van egymással. Közös töből származnak, gyökerüket ősvallásunknak, a sámánizmus papjainak tevékenységi körében kell keresnünk.

„Sámánizmuson vallásformát értünk ... — írja DIÓSZEGI VILMOS (Sámánok nyomában Szibéria földjén 6—8) — A természeti népek úgy hiszik, hogy lelke van mindennek: embernek, állatnak, növénynek, tárgynak egyaránt. Ezen kívül léteznek szellemek is, mint az elhunytak szellemei, vagy a különféle gazdaszellemek... A lelkek

és a szellemek mindent tudnak, mivel testetlenek lévén bárhová eljuthatnak. A sámánizmus fokán élő népek azt hiszik, hogy ezekkel a földöntúli lényekkel bizonyos személyek, a sámánok kapcsolatot teremthetnek, és minden tudásukat átvehetik. Segítségük révén időben és térben közeli vagy távoli dolgokat egyaránt tudnak — legalábbis a bennük hívők szerint. Ismerik a múltat és a jövőt, tehát jövendőlnék, de megmondják azt is, hol az elveszett tárgy, elveszett állat, vagy milyen betegség gyöttri a beteget, mivel lehet gyógyítani”. A továbbiakban megjegyzi: „A sámánok egyik fő tevékenysége a gyógyítás”. Ezt népünk is bizonyítja: „A vajákos ember tekintélyét — idekint úgy hívják a kuruzslót — roppant megnövelte az az idő, amit odabent töltöttek vele az urak ... Most már ellenségei is elhallgattak, sőt úgy lehet, gyónni is eljártak a tanyai püspökhöz. Ezt a címet többé nem vonta kétségbe senki. Nem is lehetett, mert most már *gyógyítani* is tudott, különösen trachomát ... ráolvasott, beleköpött. Hát ez a nagy *sámán* volt a keresztapja Vincének” (MÓRA FERENC: VérPar. 247). (A kiemelés tőlem — G. L.).

A sámán fentebb említett sokrétű feladata — jövendölés, kapcsolatteremtés az elhunytak szellemeivel, elveszett dolgok felkutatása, gyógyítás — egyre inkább differenciálódott, a különböző tevékenységi körökre mintegy „szakosodtak” ösvallásunk papjai. Így voltak, akik elsősorban gyógyítottak, mások varázsoltak, ismét mások jövendőt mondtak. PAIS DEZSŐ is erre a szakosodásra utal, amikor a sámán teljesítményei közül kiemeli a *látó*-t, a *néző*-t, és a *manó*-t. Az első kettő feladata a jövendőmondás, ill. az elveszett vagy elrejtett dolgok kiderítése volt. A *manó* < *mondó* szerepe az istenek akarátának kifürkészésében, üzeneteinek közvetítésében volt. (vö. Ösv. 250—83.)

A *táltos* (a sámán másik elnevezése) és az *orvos* is a sámán tevékenységének más és más területét jelölte. A *táltos* 'varázsló' értelemben volt használatos, míg az *orvos* a gyógyító sámán elnevezése volt. „... a gyógyító sámán feladata — írja MUNKÁCSI BERNÁT (Ethn. XXI., 224) —, hogy az illető haragvó vagy ártó istenséget vagy közvetlenül vagy valamely megbízható kegyes istenség pártfogásával kiengesztelje, ill. hogy a magasabb rendű szellemek hatalmi eszközével ártalmatlanná tegye”.

A magyar néphagyomány is őrzi az említett hivatásbeli elkülönülést a különböző tevékenységet ellátó sámánok között:

„Hát táltos van-e maguknál?

— Az nincs, istállom, hanem egy mondó járt nálunk is.

— Mi az a mondó?

— Az, istállom, olyan ember, aki mindent tud.

— Mi mindent?

— Hát azt, hogy mi van a másvilágon.

.....

— Hát mi a különbség a táltos meg a mondó között?

— Az, istállom, hogy a táltos mindenkinek a gondolatját tudja, de a mondó azonfelül azt is, amik a másvilágon vannak.

— Gyógyítani egyik se tud?

— Nem, istállom, ahhoz csak a tudós asszonyok értenek.” (GÁRDONYI GÉZA: SzegEmb. 82.)

Az *orvos* 'gyógyító sámán' feladatát néphagyományunk szerint az „*elrejtőzöttek*” is betölthették: „... a Pálincás erdő kinn van az átokházi határban, s a sarkán van egy fa, melynek tetejében Mária láttatik lenni, amint forog körös-körül. Bár hiába nézi őt mindenféle ember, nem látja meg csak a beavatott, sőt még ezekhez sem szól, hanem csak az elrejtőzöttekhez. Azok által adatik tudtul minden beszéde, kik éjszaka

sokáig néznek mereven, s utóbb térden álltukból valakinek az ölébe dülvén eszméletlenségbe esnek. Ezek az elrejtöztek. Távaly ilyentáiban éppen egy pulykapásztorlány rejtözködött, s ő adta tudtul a jövendölést, hogy tó támad azon a helyen, amelyben ki megfürdik, minden betegséget elveszti.” (TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: VáiElb. 235.) Az idézetben szereplő *elrejtözött* szó rokonságban áll a *reg ~ rejt ~ révül* szócsaláddal. PAIS DEZSŐ véleménye szerint: „... a *reg* finnugor eredetű, rokonértelmű, bizonyos korban esetleg árnyalatilag eltérő kifejezése annak a fogalomnak, amit a török jövevény *bü* és *báj* szók, ill. ezeknek *bü-báj* összetételével jelöltek meg” (Ősv. 22). A szócsaládba tartozó *rejt*-nek volt ’varázslással elpusztít, elveszít’ → ’varázslással gyógyít, bűbájossággal gyógyít’ jelentése. (v. ö. Ősv. 21) A szembenálló jelentés oka: az „oldó” hatalom csak a „kötő”-ben van meg.

A szócsalád közvetetten bizonyítja feltevésemet, hogy az *orbánc* és az *orvos* szó rokonságban van. Érdemes itt kissé hosszabban idézni PAIS DEZSŐ tanulmányából: „Betegségnevek Somogy és Baranya megyében *rög* vagy *reg* (talán) ’valami állati dögös nyavalya (vértályog?)’ (MTSz.); Somogyban *rögzik* ’rög-ben (vértályog?) döglik (a birka)’ (MTSz.); továbbá Somogy, Zala és Vas megyében *rögény* ’marhák, disznók nyavalyája (torokdaganat, vértályog)’. Zalában a Balaton mellékén a *rögényes* a. m. ’nyavalygós, beteges’ ... Az ilyen átkozódások: Baranyából *Reg fusson el rebedeggell!*; az Ormánságból *Reg fussa el a dógod!*; a Somogy megyei Szökedencsről *Rög szöktyön meg vagy foggyon el!* (MTSz.) a ’görcs’ értelemre vallanak, a *rebeg* ’rángatózik, remeg’ szóval összefüggő *rebedeg* ’nyavalyatörés’ miatt is. VIKÁR (Nyr. XXXV. 102) szerint az MTSz. adatai, amelyben a *reg* és a *rög*, a *rögény* ’valami közelebből meg nem határozott betegség’ fordul elő, összetartoznak a ’bűbajos’ értelmű *regössel*. Nekem szintén az a véleményem, hogy a felsorolt kifejezések eredetiben a varázslattal, bűbájossággal felidézett betegség, kóros állapot megjelölői lehettek, mégpedig úgy is azzá válhattak, hogy a sámán révülete görcsös rángatózással is együttjár.” (Ősv. 22—3.)

PAIS vélekedése bizonyossá válik, ha megnézzük a következő adatokat: „*Rögény* ... Szarvasmarhák dögös nyavalyája, midőn vérök gyulladásba jön s rövid idő alatt elpusztulnak” (CzF. V., 628); „*Gangraena emphysematosa*: ... Ezzel kapcsolatban megemlíték egy másik betegséglevevést a *rögét* ... elpusztítja az állatot. Pillik állatorvos szerint általában véve *sercegő üszköt, lépfenét, hirtelen halállal járó betegségeket* neveznek *rögének*.” (VAJKAY: Ethn. XLIX., 65).

Véleményem szerint az *orbánc* is hasonló alakulat, mint a *rögény*, viszonya ugyanaz az *orvos* szóhoz, mint a *rögénynek* a *regöshöz*. Ezt bizonyítja a következő részlet is: „... a sámán az idézés után félholtan szokott végigterülni a földön az erős kínnástól, mellyel az előidézett bálványszellem nyomorgatja, a mellett meg szokott történni, hogy az egész teste össze van szurkálva nyílhegyektől, melyekről azt állítja, hogy a bálványszellem szurkálta össze.” (Ethn. XXI., 224). A fenti kínnást, nyomorgatást a gyógyító sámán állja ki, amikor a betegséget okozó bálványszellemet akarja megengesztelni. Az idézetben szereplő „szurkálás” sebekre utal, s az ilyen és ehhez hasonló sebek felvehették az *orbánc* ’a bálványszellem okozta verés látható jele’ → ’a bálványszellem által okozott betegség, a sámán betegsége’ jelentést.

A gyógyító sámán feladata a betegség megszüntetése, a szellemek kiengesztelése, de a vogulok azt tartják, hogy „ha a bálványszellem megharagszik, ezt akkép érzékelteti az illetőt, hogy betegségét bocsát rá vagy családjára. Egyes bálványszellemek megteszik ezt személyes bosszúuk nélkül is, ha a velük összeköttetésben álló sámán a rontás műveletével ... erre kényszeríti vagy rábírrja” (MUNKÁCSI i. h.).

A rontás néphagyományunk szerint is a betegség egyik okozója: „— A hátomba esött valami, oszt ott bolyong a girincem körül; egész éjjel búdosott bennem a fáj-

dalom. Mögrontottak téged is, ögye mög a fene, mint engem harmadéve.” (GÁRDONYI GÉZA: SzegEmb. 234); „Apósom nyomorék ember volt, deréktől lefelé béna. Ők azt mondták megrontották, azért ilyen.” (DOBOS ILONA: Népszab. XXXV. évf. 106. sz. 6). A rontást a sámán is elkövehette, állapítottuk meg főntebb. Népünk emlékezete ezt is megőrizte: „Az öreg fák korhatag belsejéből sötét éjjelenként világosság tör elő, olyan mint a holdfény, kísérteties, szomorú. Rossz szellemek és táltosok lakoznak a világító fában, akik megrontói mindennek.” (TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: VÁLEIB. 62).

Összefoglalva az eddigieket: úgy vélem, az *orvos* és az *orbánc* szó rokonságban van egymással. Az *orvos* szó 'betegséget okozó ill. gyógyító sámán' jelentésű volt. Az *orbánc* pedig azt a betegséget jelölte, amelyik az *orvos* rontása nyomán következett be: 'rossz szellemek rontása által okozott betegség' → 'rontás, varázslás által előidézett súlyos, halálos betegség'.

Az *orvos* 'Arzt' szó a TESz. szerint vitatott eredetű, -s denominális névszóképzős származékszó; föltehető alapalakja a **β8rp3* 'varázslás, bővölés' jelentésű finnugor szó. A rokon nyelvekből a következő megfeleléseket említi: fi. *arpa* (gen *arvan*) 'sors, varázsvessző; követség, kihirdetés (egy bot körülküldésével)'; *arpamies* 'jós'; *arvella* 'jósol'; észt: *arp* 'sors, varázslás, boszorkányság'; *arbatuma* 'varázsol'; *varp* 'varázslat, rontás, szemmelverés'; lp. N.: *vuor'be* 'sors, végzet; két vagy több fadarab vagy kő, amelyet a sorsvetők használnak'. A szótár szerint a magyar orvos egy **urvu*, **urvo* többől alakult. A TESz az ótörök származtatás lehetőségét is megengedi. A török nyelvi megfelelők 'betegség' jelentésűek. A második származtatási lehetőség R. NAGY LÁSZLÓTÓL ered, aki szerint nem származékszó, hanem ótörök eredetű. A magyarba került alak **arvisčī* ~ **arvisšī* lehetett. Ennek török származékai 'varázsló, varázformula' jelentésűek.

Hogy a szó török eredetű-e már a finnugor korban is, nem kutatom, mert nem feladatom, de NÉMETH GYULA Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata című munkája (NyK. XLVII., 76—6) nyomán valószínűsíthetjük. Erősíti ezt az a tény is, hogy a vallásos élet, a hiedelmek fogalomkörébe tartozó szavaink török eredetűek.

Az említett származtatási lehetőségek közül az elsőből indulok ki. Így alapalak a PFU. **β8rp3*. A rokon nyelvi megfelelők valószínűsítik feltevésünket, mert mindegyik a sámán tevékenységének egy-egy részterületére utal: jövendőmondásra, varázslásra, rontásra, boszorkányságra. A TESz. adatai mellett még egy tény is mellett szól: „*votj. urves, urbet's* 'ein krankheit verursachendes geisteswesens; die opferceremonien, unter denen dieses geisteswesens vertrieben wird'” (NÉMETH GYULA i. h.).

Ez a *votják urvés* ill. *urbet's* a finnugor alapalakból származik.

Miután az előzőekben jelentéstanilag igazoltuk az *orvos* 'Artz' és az *orbánc* 'erysipelas' szó összetartozását, nézzük meg, hogyan vezethető le az alapalakból a két szó! Az orvos a PFU **β8rp3* > **urwu* > **urvu*, **urvo* alapalak -s denominális névszóképzős származéka. A **β8rp3* p- -je -w- -n keresztül spirantizálódással -v- -vé alakult, s jött létre a mai *orvos* szavunk.

Az *orbánc* ugyanennek a PFU. **β8rp3* > **urwu* > **urbu*, **urbo* alapszónak -sz denominális névszóképzős derivátuma. A PFU. alapalak -p- -je -w- -vé alakult, majd zárhangúsodással ebből a -w- -ből -b- lett. Nyíltabbá válással, a szóvégi -sz affrikálódásával, majd egy inetinologikus -n- betoldásával kialakult a mai *orbánc* alak. Az -n- hang szeretlen voltát bizonyítják azok a népnyelvi adatok, amelyek vagy -n nélküliek, vagy az -n- helyén más hangot tartalmaznak: *orbác* (ÜMTSz.: TESz.) ill. *orbálczsr* (ÜMTSz.: TESz.). (Az -n- ~ -l- váltakozásra v. ö.: *sündisznó* ~ *süldisznó*, *zománc* ~ *zomálc*).

Etimológiánkat valószínűsíti a már idézett votják *urves*, *urbet's* adat is. A votják szavak végén levő *-s* ill. *-r's* végződés a magyar *-sz* ill. *-s* képző megfelelői. Az *urves* a magyar *orbánc*, az *urbet's* pedig az *orvos* szó megfelelője. A votják szavak jelentései 'betegséget okozó szellem', 'e szellem kiűzésének szertartása' mutatják a már több oldalról bizonyított rokonságot az *orvos* és az *orbánc* között.

Összegzésül a következőket állapíthatjuk meg: a felsorolt tények, adatok bizonyítják, hogy az *orbánc* 'erysipelas' és az *orvos* 'Arzt' közös töből származik. A rokon nyelvi megfelelők mind jelentéstani, mind hangtani szempontból bizonyították összetartozásukat, néphagyományunk pedig támogatta a két szónak a sámánisztikus vallásformából való eredeztetését. Az *orvos* szó eredetileg 'varázslással gyógyító ill. megbetegítő, megrontó sámán' → 'gyógyító sámán' → 'Arzt' jelentésű volt. Az *orbánc* a 'varázslattal, rontással okozott betegség' → 'súlyos, halálos betegség' alapjelentés után lett 'erysipelas' jelentésű. Így *orbánc* 'erysipelas' szavunk ősi örökség a finnugor korból, szláv és német eredeztetése nem fogadható el. Mai orvosi nyelvünk az *orbánc* és a *szent Antal tüze* elnevezéssel az *erysipelast* illeti, de a XVI—XVII. századi adatok azt bizonyítják, hogy korábban a két elnevezés két — egymáshoz bizonyos mértékben hasonló — betegség neve volt.

IRODALOM

- A magyarság néprajza. I—IV. Budapest é. n.
A magyar nyelvtörténeti etimológiai szótára I—III. Budapest, 1967—1976.
BÁLINT SÁNDOR: Népműk önnepi. Budapest é. n.
BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár. I—II. Budapest, 1957.
CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára I—VI. Pest — Budapest, 1862 — 1874.
DIÓSZEGI VILMOS: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Budapest, 1960.
HADROVICS LÁSZLÓ: Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések 88. szám. Budapest, 1975.
HEGEDŰS LAJOS: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest, 1952.
KISS LAJOS: Etimológiai és szótörténeti jegyzetek. Nyelvtudományi Értekezések 38. szám. 175—187. Budapest, 1963.
KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1—2. Budapest, 1955.
MAGYARI—KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek I—II. Budapest, 1929.
MUNKÁCSI BERNÁT: A sámán istenidézés és bűbájosság a vogul-osztják hitéletben. Ethnographia XXI., 222—228.
NÉMETH GYULA: Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatai. Nyelvtudományi Közlemények XLVII. 62—84.
Orvosi lexikon I—III. Budapest, 1967—1972.
PAIS DEZSŐ: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1976.
PELLE ILONA—JUHÁSZ J. PÁL: Nyelvjárási szövegek Kiskundorozsmárról. Néprajz és Nyelvtudomány XVII—XVIII., 271—279.
SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND: Magyar nyelvtörténeti szótár I—III. Budapest, 1890—1893.
SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár I—II. Budapest, 1893—1902.
XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL: Adatok a Felföld népi orvoslásához. Ethnographia, XLVIII., 141—147.
VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL: Egy bakonyi magyar falu parasztállatorvosai. Ethnographia, XLIX., 52—66.
DOBOS ILONA: Egy asszony a Tiszazugból. Népszabadság, XXXV. évf. 106. szám. 6. o.
GÁRDONYI GÉZA: Szegény ember jó órája. Budapest, 1964.
MÓRA FERENC: Véreim, parasztjaim. Budapest, 1958.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Válogatott elbeszélései. Budapest, 1960.

AUS DER GESCHICHTE UNSERER KRANKHEITSNAMEN: ORBÁNC-ROT LAUF 'ERYSIPELAS'

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die Arbeit beschäftigt sich mit der Herkunft des Wortes *Orbán* 'Erysipelas'. Die Entsprechenden verwandter Sprachen lassen es phonetisch, wie auch von der Bedeutungslehre gesehen wahrscheinlich erscheinen, dass die Wörter *Orbán* (Rotlauf) „Erysipelas“ und *Orvos* „Arzt“ einer gemeinsamen finnougriischen Wurzel entstammen, ihre Bedeutung ist aus der Ur-Schamanistischen Religionsform ableitbar. Das Wort *Orvos* ist das -s-Suffix-Derivat des PFU. -Grundwortes **β8rp3* > **urwu*, > **urvu*, **urvo*; seine ursprüngliche Bedeutung war: 'durch Zauberei heilender bzw. verderbender (verhexender, krankmachender Schaman' → 'Heiler', 'Heilender'.

Das Wort *Orbán* (Rotlauf) 'Erysipelas' ist das Derivat ebendieser PFU. **β8rp3* > **urwu* > **urvu* *urbo* -Grundform mit dem Suffix -sz. Durch Affrikation des endständigen Suffixes -sz, durch Schlusslautveränderung des PFU. —p—>—w—, und dann durch Einfügen eines inetymologischen —n— ist die heutige Form zustande gekommen. Die ursprüngliche Bedeutung war: 'durch Zauberei, durch Behexen verursachte Krankheit' → 'schwere Krankheit'.

Unser Wort ist somit ein Ur-Erbe aus der finnisch-ugriischen Periode; seine Herleitung aus dem Slavischen bzw. Deutschen ist nicht akzeptabel.

К ИСТОРИИ НАЗВАНИЙ ВЕНГЕРСКИХ БОЛЕЗНЕЙ: „ORBÁNC“—„ERYSIPELAS“ (РОЖИСТОЕ ВОСПОЛЕНИЕ)

ГАЛГОЦИ ЛАСЛО

В работе рассматривается этимология слова «orbánc» — «erysipelas» (рожа). Фонетические и семантические признаки родственных слов свидетельствуют о том, что слово «orbánc» (erysipelas) и слово «orvos» — «Arzt» (врач) восходят к общему угрофинскому корню, их происхождение, вероятно, связано с древним верованием — шаманизмом. Слово «orvos» является суффиксальным производным от протоугрофинского **β8rp3* > **urwu* > **urvu*. **urvo*, что означало «шаман исцелитель, лечащий колдовством или колдовывающий, наводящий порчу на кого-л.» Слово «orbánc» является суффиксальным производным (суффикс —sz) того же протоугрофинского слова *β8rp3* > **urwu* > **urvu*, *urbo*. После превращения конечного -sz в аффрикативное согласное и в связи с превращением в смычный протоугрофинского -p->-w-, а затем со вставкой инетимологического -n- образовалась современная форма слова. Оно раньше означало «болезнь, причинённая колдовством, наведением порчи на кого-л.» → «тяжёлая болезнь».

Таким образом, венгерское слово «orbánc» унаследовано из древнего угрофинского периода; и теории, утверждающие, что данное слово этимологически восходит к германским или славянским источникам, ошибочны.